

STURM LÁSZLÓ

*Az összeomlás mint alapítás**Az államfordulat időszaka két szlovák író műveiben*

z első világháború lezárulásakor a térség nagy vesztese Magyarország. Közismert, hogy határon kívül kerül az ország területének kétharmada, a nemzetnek pedig körülbelül egyharmada. Az utóbbi azóta a fenyegetettség légkörében él, hol életében és vagonában is, hol „csak” nyelvében, jogaiban, kultúrájában, öntudatában, hagyományában. A mérleg másik serpenyőjében azonban a kedvezményezettek szempontjait is számításba kell vennünk. Nyilván nem azért, hogy relativizáljuk, pláne nem, hogy elsikkasszuk a magyar veszteségek és szenvedések igazságát, hanem hogy árnyaltabban ítéljük meg a helyzetet, jobban lássuk igazságunk elismertethetőségének a lehetőségeit, fölémelkedhessünk a csak sérelmi gondolkodásnak.

A szlovákság a korszak nagy nyertese. Ha cseh gyámkodás alatt is, de az ölébe hull nemcsak a nemzeti önállóság, hanem az általa belakott térséget jóval meghaladó terület is. Trianon után kezdetét veszi egyebek mellett az államfordulat kulturális legitimációja nem kis részben a magyarok ellen irányuló propagandaszólamok révén. De kétségtelenül megindul és rohamléptekkel halad a szlovák művelődés intézményeinek a kiépítése is. A szlovák kultúrában ez az alapítóatyák ideje, a hőskor. Ami számunkra összeomlás, az felőlük nézve alapítás. A (cseh)szlovák agitáció, tudomány és áltudomány igazságait, féligazságait és hazugságait az érdeklődő különböző forrásokból könnyen megismerheti. A kezdet szlovák lendületét, közérzetét, emberi-alkotói viszonyait inkább a korszak szépirodalma érzékelteti.

Két olyan író műveit vizsgálom, akik semmiképpen sem nevezhetők elfogultan magyarellenesnek, tehát egy mérsékeltebb, nem az ellenségképre kihegyezett felfogást képviselnek, így a korszak kiegyensúlyozottabb, összetettebb képét rajzolják meg. Mindketten jól tudnak magyarul. Emo Bohún (1899, Rózsahegy – 1959, Pozsony) író, újságíró, Mikszáth műveinek fordítója. Kis történetei kötetben először 1948-ban (*Zaprásené histórie*, Porlepte históriák) és 1960-ban (*Dejiny veselí i neveselí*, Vidám és nem vidám történetek) jelentek meg. Specialitása az önéletrajzi-émlékező, anekdotikus, gyakran humoros elbeszélés. Ján Smrek (1898, Nemesmogyoród – 1982, Pozsony) jelentős költő. Kiválóan ismerte és fordította a magyar irodalmat, Petőfi fordításkötete több kiadást ért meg, de foglalkozott többek között Adyval és József Attilával is. *Poézia moja láska* (A költészet az én szerelmem) című, 1968-ban megjelent emlékiratában, annak is főleg első felében idézi föl az államfordulat utáni időket.

I.

Bohún – akárcsak Smrek – csodaszerű fordulatnak éli meg a hatalomváltást. A *Szlovák világ* (*Slovensky svet*) című elbeszélésében úgy emlékszik vissza a világháborút megelőző időre, mint a szlovákság, illetve a szlovák értelmiség végórájára. Ő maga is magyar nyelvű cikkekkal kezdte az újságírói pályát. Ehhez kapcsolódik a következő eszme-futtatás: „Akkor

már rajtam is tökéletesen végbevitte romboló munkáját a céltudatos magyarosítás, ahogy nemzedéktársaim többségén. Bár anyanyelvem a szlovák volt, de azon már nehezebben fejeztem ki magam, mint magyarul. Úgy tűnt, hogy ebben a kritikus időszakban éli a szlovák értelmiség az utolsó óráit, és egy, legfeljebb két évtized múlva talán teljesen és nyom nélkül kipusztítják. Csak néhány regény, egy kevés szépirodalom, a levéltárakban a szlovák újságok néhány porlepte évfolyama marad utána.”¹

A rend összeomlását, a hatalomátvételt, a „forradalmat” az – egyes szám első személyű, a felidézett történetek középpontjában álló – elbeszélő egy cseh kisvárosban, a hátsóországban éli át, katonaként. A *Szent Borbála és az én Manyicskám (Svatá Barbora a moja Mánicka)*, az *Útban hazafelé (Cesta domov)*, az *1918 október (Oktober 1918)*, és *A forradalmi törvényszék (Revolucny sud)* tárgyalja ezt az időszakot. A már berendezkedett új állam viszonyairól *A keleti metropoliszból (Z vyhodnej metropoly)*, *Az első napok és az első urak (Prvé dni a první pani)*, a *Dzsentri bálón (Na dzentrickom plese)*, az *Egy pohár pezsgő (Pohár sampanského)* és a *Cseh paprikás (Cesky paprikás)* című elbeszélések adnak képet.

A *Szent Borbála és az én Manyicskám* szellemesen alkalmazott kettősségek (párhuzamok és ellentétek) kaptafájára húzza a történetet. A magyar ezredet – benne a szerzővel együtt három szlovákkal – a háború végén egy kis cseh városkába vonják vissza (ennek a főtemploma a Szent Borbála). A szlovákok nyelvtudásuk miatt könnyebben boldogulnak, az általános nélkülözésben könnyebben jutnak élelmiszerhez, kötnek barátságokat. Az elbeszélő különösen szerencsés, mert barátnője, Manyicska a lekvárüzemben dolgozik, és onnan el látja őt lekvárral, miközben alázatos szerelemmel várja, hogy az esetleg megkéri a kezét. De az elválik tőle, mert az új fejlemények miatt „haza kell mennie megalapítani a köztársaságot”. A laktanyában is a cseh „szokolok” veszik át az uralmat. Elbúcsúzik hát Manyicskától és két csudabogár barátjától, az új cseh királyt váró kövér péktől és a királygyilkosságokról ábrándozó, anarchista órástól, majd elindul haza. A magyar katonák búsongó otthontalanságát és tájékozatlan elbizonytalanodását ellentétezi a szlovákok beilleszkedése és a szokolok magabiztossága, az ifjúság és a természet tavasi szépségét a háború és a nélkülözés, a forradalom pátozását a kisemberek groteszk elvárásai és a teljes bizonytalanság, a királyvárás a királygyilkosság vágya. Mindezek között bonyolódnak a közélet és a magánélet párhuzamos, majd elváló szálai. A világháború és az államfordulat idején nem igényel magyarázatot, hogy a közélet, a történelem meghatározóan nyúl bele az egyén életébe. Az elbeszélő és Manyicska kapcsolata ezt szomorkás humorral érzékelteti. A háború nélkül aligha találkozhattak volna, de a háború vége kapcsolatuk végét is jelenti, mintegy a dolgok sokértelműségét érzékeltetve. Szent Borbála és a kis Manyicska címbeli egymás mellé rendelése is tág asszociációs holdudvart hoz létre. A cseh kisváros jelképeként összekapcsolódik az emlékezetben a két nőalak, annál is könnyebben, mert Manyicska szelíd alakjára szintén rávetül a mártíromság. De ellentétet is sugall a két alak: Szent Borbála egy nagy ügy vértanúja, közismert, felmagasztalt személyiség, Manyicska az ismeretlenségbe visszasüllyedő kisember, a nagy események pusztá kiszolgáltatója. A főszereplő és a lány viszonyát illetően pedig – a Bohúnnál megszokott szomorkásan ironikus módon – szintén fölmerülhet az olvasóban egy klasszikus párhuzam, elsősorban a következő párbeszéd alapján: „Maradj, ne hagyd el engem! – nyögte. – Nem lehet, Manyicska. Haza kell mennem megalapítani a köztársaságot.”² Itt a hős ugyan nem titokban menekül el, de távozása oka és személyes dilemmája Dido és Aeneas történetét idézi. Ellentétbe kerül az egyéni boldogság és a közösség iránti kötelesség, az utóbbi pedig itt, akárcsak Aeneas esetében, egy új állam alapítása lesz. Amennyire felidézi, annyira relativizálja is a szerző a párhuzamot. Egyrészt az elbeszélő többször érzékelteti, hogy ez a kapcsolat inkább alkalomszerű, mint szenvedélyes, másrészt a férfi államalapításban való részvétele sem főszerep

(sőt, fölmerül a gyanú, nem csak ürügy-e a szakításra), és végül arra is gondolhatunk, hogy a létre jövő (Cseh)szlovákia történelmi hivatása sem okvetlenül mérhető az Aeneas által alapított Rómához. Másrészt az érintett emberek életében talán mégis reális az események archetipikus szintre való fölemelése.

Erdemes végül kitérni az egyik anekdotikus betétre, mert az elbeszélő szemében jellemző fényt vet a Monarchia belső viszonyaira. Mikor az ezredet a cseh kisvárosba rendelik, se az ezredes, se az elbeszélő, de még a vasutasok se tudják, merre fekszik az. Úgy gondolják, valahol Tirolban vagy a tengerparton, ezért Rózsahegyőről (ahol csak magyarországi vasúti jegyzék található) először Fiuméba utaztatják őket, és csak onnan kerülnek aztán rendeltetési helyükre. „Hisz nem is volt olyan egyszerű dolog egyesíteni két, bár a legszorosabb rokonságban álló népet, ha már ezer éveket külön éltek”³ – vezeti be a melléktörténetet a szerző, a végén pedig levonja a tanulságot: „Keveset tudtunk akkori-ban egymásról.”⁴ A betéttörténet azt sugallja tehát, hogy a Monarchia szervesen képződmény volt, ami épp az összetartozókat vágta el egymástól.

Az 1918 október ugyanitt, ugyanekkor játszódik. Itt valamilyen okból (talán a dokumentatív jelleg fikcióval való keveredésére hívja föl a figyelmet?) nem három, hanem négy a magyar ezreden belüli szlovákok száma, és a szerelmi szál jelentéktelenné zsugorodik: „Eljārogattunk Sedlece lányok után. Kedves, közvetlen, bájos teremtések voltak, egészen másfajta, mint a mi lányaink, s amit forró csókjaikon és szenvedélyes öleléseiken kívül még adhattak nekünk ezek az āldott lelkek – azt lekvār formájában adták. A lányok ugyanis, a mi ideāljkaink, a lekvārgyārban dolgoztak. Így teltek a hónapok szerelemben és lekvārban, amíg csak el nem vezényeltek bennünket a frontra. A szerelmeimet āzōta elfelejtettem, de a lekvārt soha. Még ēvek mūltán sem tudtam lekvārra akár csak nézni is.”⁵ (Jellemző Bohún nēzōpontváltáson alapuló humorára a „szerelemben és lekvārban” kifejezés. Mértékkel, de többször él máshol is hasonlókkal, az itt felhasznált elbeszélések között például a *Dzsentri bālomban*: „szerelemtől és alkoholtól részegen”).⁶

A frontról ugyanebbe a városkāba térnek vissza a katonāk, és itt éljk āt a hatalomváltás zűrzavaros eseményeit. Szokolok veszik āt ezúttal is az uralmat, az ezredet felosztatják, a felszabadult katonāk első dolga, hogy fōltörjk a raktárakat, és végre jóllaknak. Aztán mindenki elindul haza. A szétbomlás, a kāosz hangsúlyozódik az elbeszélésben, és nem az új létrejōtte. Az āttekinthetetlen vāltozások kedvezō feltételeket kínálnak a rémhírek terjedéséhez: „Az egész hajdani monarchia olyan volt akkor, mint a felbolydult hangyatabor. Frontok dōltek össze, helyōrségek zűllōttek szét, és hazulról érkező rémséges hírek nyugtalanítottak bennünket. Hogy Szlovenszlón állítólag ēg minden, a vasutakat és hidakat a levegōbe repítjk.”⁷ A magyar katonāktól vett búcsú jelenetével azonban azt is jelzi a szerző, hogy a politikai vāltozások nem érvénytelenítjk a magyar bajtársakhoz fűzōdō barātsāgot.⁸

Az *Ūtban hazafélē* azt adja, amit a címben ígér egy terjedelmes betéttel megtoldva. A betétben az erdélyi hadszínteret és az onnan való hazatérést idézi meg, mivel az ott megismert bajtársára, a magyar Patakyra ismer a hāború után az állomāson, és végül megint együtt utaznak aztán tovābb. Az elbeszélés egyik fő motívuma, az ēhezés (és az étel) tulajdonképpen csak része egy nagyobb összefűggésrendszernek. „Roppant nagy dolog, ha ilyen hatalmas monarchia omlik össze!” – intonālja már a mű első mondata az összeomlás, a kāosz, a zűrzavar témakörēt. A pályaudvari lōvōldōzésben a nyugodtan szalonnāzgatō Pataky kelt szenzāciót, és nem a nyugalma, hanem a szalonnāja miatt, vagy hogy a katonāk mérgezgombāra fanyalodnak a fronton, szintēn a dolgok megszokott rendjének a kikōkkenésérōl ārulkodik. Az alapvetō dolgok (étel, otthon stb.) hiánya ugyanakkor rámutathat ezek fontosságāra és az ezt elfedō, az ettől megfosztō korābbi – vilāghāború-

hoz vezető – megszokások hamisságára is. A káosz⁹ és a Babilon¹⁰ szó, bár mindkettő része a köznapi beszédnek, egyben utal valamiféle mitologikus háttérre, az események méretét és jelentőségét mitológiai szintre emeli. Nem emberi erők játéktereként tűnik elénk a történelem. „A belső és a külső nyomás szétzúzta az osztrák–magyar államot. [...] Hatalmas erők szabadultak föl és jöttek mozgásba.”¹¹ A káoszból azonban itt is új rend születik majd. Ilyen összefüggésben a konkrét út magasabb szintű jelentést nyer, a haza a kozmikus otthonossággal válik azonossá. Különösen érzékelhető ez a szlovákok számára, akik mint önálló nép még elismerésre várnak: „Az egyik vonaton lengyel zászló volt, a másikon cseh zászló lobogott, a harmadikon osztrák, a negyediken román, az ötödiken magyar és a hatodikon német. Csak szlovák zászló nem volt. De hiszen lengett valaha az is Hurban forradalmi hadserege fölött! Azonban ki hallott ezek közül a katonák közül Hurbanról és a szlovákokról! Ezért nem kis érdeklődést keltettek szlovák kokárdáink, amelyeket mi hárman, szlovákok a katonazubbonyunkra erősítettünk. Néhányan megálltak mellettünk és megkérdezték: – Miféle trikolór ez? – Szlovák – válaszoltuk büszkén. Értetlenül ingatták a fejüket.”¹²

A kialakulatlan szlovák identitás kérdése több írásban előjön még. Az *Útban hazafelé* a történelmi hagyományok felfedezése (Hurban) mellett az erdélyi epizódban megpendít egy másik, általánosan elterjedt vonatkoztatási pontot is, a természeti környezetre alapozót. Jellemző, hogy a másik oldalt a magyarok képviselik, hiszen a szlovák identitás fő viszonyítási pontja talán mindmáig a magyarság (fordítva ez nyilvánvalóan jóval kisebb mértékben érvényes): „A síkságon felnőtt emberek félnek a hegyektől. [...] A mi ezredünkben csupa magyar volt, akik életükben először láttak őserdőt és magas hegyeket. De köztük ott voltunk mi is néhányan szlovákok. Mi nem féltünk a hegyektől, sőt ellenkezőleg, ott-hon éreztük magunkat közöttük.”¹³

A *Forradalmi törvényszék* haseki iróniával és humorral mutatja be a „fontos emberré” váló kisembert. A csehszlovákok elfognak két magyar katonát (a rózsahegyi bordélyházban), és a fontoskodó nemzetigárda-tisztviselő ösztönzésére forradalmi törvényszéket alakítanak, majd halálra ítélik őket, mert „az már úgy szokás, hogy ha forradalom van, akkor agyon is lőnek valakit”.¹⁴ De végül maga a baj földidézője oldja meg a helyzetet, a kedélyes hangvételt igazoló ötlettel: mivel az ítélet nem írja elő, hogy éles tölténnyel kell agyonlőni az elítélteket, így vaktölténnyel hajtják végre a „kivégzést”.

Bohún itt is, mint korai írásaiban általában, az államfordulatot forradalomnak nevezi. Jelentős mozzanata ez a csehszlovák identitásnak és önlegalizálásnak. Miután a nemzeti felszabadulás hangoztatása a jelentős német és magyar kisebbségek miatt kétélű fegyvernek bizonyulhatott, előtérbe került az az érvelés, hogy az új állam létjogát egészségesebb, demokratikusabb berendezkedése biztosítja. (Ilyen értelemben voltak forradalmiak az események.) Az érvelés logikája miatt aztán a magyar múltat természetesen minél sötétebbre kellett festeni. A szólamok szintjén, pontosabban a szóhasználat szintjén Bohún is átveszi ezt a sémát, de ironikus és nosztalgikus hangoltságával sokat lazít rajta, az élet köznapi jelenségeire irányítva a figyelmet.

Az államfordulattal szemben kifejtett csekély ellenállás is az új rend szükségessége mellett érvel bizonyul. Az *első napok és az első urak* szerint: „Az ezeréves osztrák–magyar állam (!) megszűnt létezni, az ötszáz éves Habsburg-uralom szétfoszlott. Új fejezet kezdődött. Nagy esemény volt ez. Azt vártuk, hogy a nagy birodalom pusztulása nem múlik el szörnyű kísérelések nélkül, mennydörgés lesz, földrengés, de nagy meglepetésünkre ez a történelmi esemény a háborúval összehasonlítva viszonylag nyugodtan zajlott le, csak kis emberáldozattal. Akkor mutatkozott meg, hogy az ezeréves állam már alaposan elkorhadt, és ha a hamu szóródik szét vagy esik le bármilyen magasságból, csak leülepedik és

nem dörren.”¹⁵ Ugyanebben az elbeszélésben a sárosi „gavallérokra” így terjeszti ki látletét (miután Mikszáth nyomán röviden jellemezte őket): „Ilyen környezetbe érkeztem meg Sárosba, ezek közé a különös fantaszták közé, akiknek már harangozott a történelem, mert Csehszlovákiában egyszerre elveszítették maguk alól a feudális Magyarország éltető talaját. [...] én csöndes engedékenységgel tekintettem rájuk mint olyanokra, akik már magukban hordják a halál csíráját, és rövid időn belül a múltba tűnnek.”¹⁶

Ha a „dzsentrire” és a hivatalos magyarságra ideológiai elfogultsággal néz is az író, tőlük sem tagad meg bizonyos csodálatot, ami az életmód kifinomultságát és előkelőségét illeti, az egyszerű polgári élet „romantikáját” pedig kifejezett nosztalgiával idézi föl. (Például az *Egy pohár pezsgőben* Schmidhansel borozóját, amelynek a helyén Bata-bolt épült, „és ezzel ismét eltűnt a régi Pozsony egy romantikus darabja”).¹⁷

Az írásokból azonban az is kiderül, hogy az elmúlásra ítéltnek látott magyar úri osztály helyzete sem tűnt ilyen egyértelműnek a korban, ezért a szlovák hivatalosság igyekezett hathatósan elősegíteni ezt a szükségszerűnek hirdetett folyamatot. Ha nem is gyakran állítja előtérbe a szerző, de a háttérben átfogó kép rajzolódik ki az – úri és nem úri – magyarság kizorítását célzó szlovák machinációk rendszeréről. *Az első napok és az első urak* – zsarnokinak és korruptnak festett – sárosi zsupánja így igazítja el új beosztottját: „Nagyon kevesen vagyunk itt, akik már az államfordulat előtt is öntudatos szlovákok voltunk, és azért állított minket a köztársaság erre a bizalmi posztra, hogy kormányozzunk, és szigorúan kormányozzunk... Figyelmeztetem, hogy a régi rendszer helyi intelligenciájával való érintkezést, amennyire ez lehetséges, kerülje. És minél kevesebbet beszélni magyarul. Azzal is szlovákul beszéljen, aki nem érti önt. Ebből a szempontból keménynek és követkevsnek kell lennünk. A magyaroknak állandóan érezniük kell, hogy végre mi vagyunk itten az urak.”¹⁸ A forradalom, úgy tűnik, elsikkad a hatalommal visszaélő méltatlan vezető kezén. Az elbeszélés elején a szerző tágabb összefüggésekbe állítja ezt a folyamatot: „De azok, akik őszintén szívükön viselték nemzetük jövőjét, azok a felszabadulás örömeiben is éreztek némi félelmet, megfontolva, vajon mi, ezer évig leigázott és számarányát tekintve is csekély értelmiség tudjuk-e vezetni az államot, és vajon a mi elnyomott értelmiségünk, amelyik csak szolgált, tud-e boldogulni a vezető helyeken? Ezek az aggodalmak nemsokára valóságnak bizonyultak. Egyszerre megjelent a színen egy maréknyi ambiciózus egyén, és átvette a hatalmat. Mire a meglepődött kisember föleszmélt, az önjelöltek már igencsak működtek, és magas posztjaikon bámulatra méltó elánnal tevékenykedtek, amiért hálás is lehetett volna nekik a nemzet, ha nem jött volna rá nagyon hamar arra, hogy az új államban megint nélküle kezdenek dönteni róla. Még jóformán el se csitult a forradalmi felbuzdulás, és el se lettek távolítva a megyei és a főbírói helyekről a régi urak, már az új szlovák urak megalapították a maguk domíniumait.”¹⁹ *Az első napok és az első urak* zsupánja az új urak tipikus példánya. A turócszentmártoni fiatalember három megye korlátlan ura lesz, arisztokrata allűrökkel és nagy vagyonnal (egyszer repülővel vitet sztrapacska a feleségének a francia Rivierára), majd később mint milliomos fővárosi ügyvéd folytatja karrierjét.

A zsupáni irodában függő képek kapcsán veti föl az elbeszélő a szlovák történelmi tudat – máig jellemző – bizonytalanságát a közös történelem megítélését illetően. Ferenc József egyelőre problémátlanul negatív figura a hivatalosság szemében (*A keleti metropoliszról* is megerősíti ezt): képét egyszerűen kivágják a keretből, amelybe aztán az új államelnök portréja kerül. A problémát Rákóczi Ferenc megítélése jelenti (képét először a földre teszik, majd valahová eltűnik): „Rákóczi képe a sarokba lett állítva, mégpedig azért, mert akkor még a szlovák burzsoázia nem volt tisztában azzal, milyen álláspontot foglaljon el a magyar, illetve magyarországi fölkélésekkel kapcsolatban. Egyszerűen egy kalap alá vette őket mint magyar nacionalistákat.”²⁰

A magyarokra irányuló mégoly rosszindulatú figyelem is rivalizálást szül, és ezzel bizonyos hasonulási vágyat a szlovák hivatalosság körében. Nyilvánvalóan innen származnak az új urak nagyúri gesztusai is, de tudatosan is dül ez a fajta kulturális harc. Nagyrészt erről szól a *Dzsentri bál* című elbeszélés. A magyarul jól tudó, az úri öltözködéssel és szokásokkal is tisztában levő elbeszélő (újságíró) azt a megbízást kapja, hogy az eperjesi „dzsentri bál” a szlovák hivatalosságot képviselje. Ezt derekasan meg is teszi, és közben körképet kapunk a helyi szlovák–magyar kapcsolatrendszeréről. Ugyan demokrácia van, de az egykori urak számára ez csak mint bármikor visszavonható kegy adatik. A magyarság az állandó fenyegetettség légkörében él. Anyagilag is (itt is, az *Egy pohár pezsgőben* is szó esik a hivatalokból való elbocsátásokról, állástalanságról), de nem csak anyagilag. A szlovákokat ugyanakkor a kisebbségi érzés, a kinevetéstől való félelem (jogos félelme: a gúny itt is az elnyomottak fő fegyverének tűnik), az irredentizmus veszélyei szorongatják és kényszerítik versengésre. Az elbeszélő és szép táncosnője között fölvetődik, de megválaszolatlanul marad a tipikus kérdés is: ki a jövővény?

Az elbeszélő ismeri és becsüli a magyar kultúrát (a novellában Szinyei Merse, Tompa, Petőfi neve merül föl), a joviális humort, de elítéli a nemesi gögőt, az elzárkózást – nem véve észre, hogy ez már semmiképpen sem üres osztálygögg, hanem az önmegőrzés szükséges eszköze. A *dzsentri*, a *feudális* szavak egyértelműen pejoratívak, de tulajdonképpen csak két vád fogalmazódik meg konkrétan a régi rendszerrel szemben. Az egyik a „pánszlávizmus” elleni harc, a másik a vidék elmaradottsága: „Ez a társaság uralkodott a kúriáiból és a kastélyaiból az egész sárosi szegénység fölött. De mindenki, aki fekete kabátot és hivaltalt viselt, a hivatalosság és az egész vezető réteg ennek a népnek a munkájából élt. Egy ilyen kis vidéki városkában, mint amilyen Eperjes volt, a magyar uralom idején százötzöt ügyvéd volt. Százötzöt! Egész Sárosban pedig csak egy ipari vállalkozás Sóváron. A kelet-szlovákiai rész vagy nyolcszáz falujában, néhány jelentéktelen kivételtől eltekintve, nem ismerték a villanyvilágítást, de még csak a petróleumlámpát sem. [...] A járványokat és más alattomos betegségeket varázslással gyógyították, mert négyszázezer lakosra csak száz orvos jutott.”²¹

Mindezek igazságtartalmához most nem érdemes különösebb megjegyzést fűzni, de arra érdemes megint föl hívni a figyelmet, hogy a kritika se válik bántóvá még a magyar olvasó előtt sem, mivel az elbeszélő mindkét irányban kritikus, ugyanakkor a pozitívumokat sem vonakodik észrevenni. Humorával pedig (ami nem kis részben a nézőpont összetettségéből adódik) a feszültségeket oldó, kiengesztelő légkört teremt alakjai köré.

A *keleti metropoliszról* Kassán játszódik, ahol már/még kétnyelvűek a feliratok, és a magyarok és a szlovákok mellett a zsidók is megszokott látványt jelentenek. Feltűnik itt a kor két tipikus magyar alakja: a pálforduló, elszlovákosodó (a rendőrfőnök személyében, de a nemzetiségváltó magyar ironikusan bemutatott figurája *Az első napok és az első urakban* is szerepel) és a tanácsköztársaság emigránsa. Érdekes epizód az erőszakos magyar és a „demokratikus” cseh csendőr szembeállítás, majd a szembeállítás ironikusává válása az események fényében. De itt tér ki Bohún egy ezeknél sokkal fontosabb jelenségre, a magyarlakta városok tömeges betelepítésekkel történő elszlovákosítására („visszaszlovákosítására”) is.

A *Cseh paprikás* azonban kimondatlanul is azt mutatja meg, hogy a forradalmi lelkesedés és a hatalmi játszmák mögött a két nép között kialakult a mentalitásnak egy nagyfokú közössége. És ez a lényeg, mert ez határozza meg legalapvetőbben a mindennapokat, tehát az életet, hiszen minden más talán pusztán romantika, és „a romantika csupán aranyfüstje az életnek, amely idővel megkopik”.²² Szlovák íróküldöttség érkezik Prágába nem sokkal az államalapítás után. Kölcsönösen nagy a lelkesedés, bár csehek és szlovákok csak

sztereotípiákat ismernek egymásról. A szlovákok úgy érzik, valami jellemzővel és bámulatra méltóval kéne előrukkolniuk. Végül egy tipikusan magyar virtussal kápráztatják el a csehek: mindenhez hatalmas mennyiségű erős paprikát fogyasztanak. Így minden étkezés szenvedéssé válik számukra, de valóban sikerül ámulatot kelteniük.

II.

Ján Smrek ismertebb és elismertebb alakja a szlovák irodalomnak, mint Bohún. A költészetéről kialakult nézeteket jól érzékeltetik Szalattnai Rezső szavai: „alighanem a legharmonikusabb jelenség a mai szlovák költészetben [...] Kezdetről fogva hűségesen kitart a poéta hivatása mellett, amely nem más, mint az életöröm, a szépségek teremtése. [...] Amikor a két világháború között a szlovák költészet megrekedt a dekadencia és a szürrealizmus modorosságai között, Smrek édes ritmusai hirdették a derűt teremtő lírai erőt.”²³ Válogatott versei utószavában Smrek hasonló szellemben, „májusi” költőként mutatja be magát. (A magyar kultúra iránti tiszteletére jellemző, hogy ebben a – hetvenes években keletkezett – vallomásában magyarul is közöl egy szakaszt saját verséből Vozári Dezső „szinte szebb, mint az eredeti” fordításában: „Sugog a kert, a vér dalol / és perzsel szó és száj, a drága. / A forró arcot meglegyinti / cseresznyefák virágos ága.”²⁴ A mindössze négyoldalas írás végén pedig Ady Endre *Iffjú szívekben élek* című verséből idéz egy sort.)

A költészet az én szerelmem is a boldogság említésével üti meg a hangot („Volt az életben néhány boldog napom”),²⁵ amelyet – az emlékezésből adódó elégykussággal színezve – végig kitart. A későbbiekben konkrétan is kitér arra, miként talált rá írásai alaphangjára. Saját alakulását az alkati adottságokon túl a húszas évek elején föllépő általános ízlésváltozás körébe állítja: „A szlovák olvasó érdeklődése és elvárásai ugyanis megváltoztak. Már nem olvasta Vajanskyt, legalábbis prózájának azt a részét, amelynek kimondottan nacionalista mellékíze volt, de a „Büszke vagyok, hogy szlovák vagyok” típusú verseket sem, és az egyetemesre hangolt alkotás vált vonzóvá, mint például Kukučsin népi humorral is színezett elbeszélései, a költészetben pedig a szerelmi és a személyes jellegű vált vonzóvá, amelynek nem volt politikai mellékíze. Az író pedig nehezen nélkülözheti az olvasót. [...] éreztem, hogy az én Fájdalmak költője típusú költészetem, és egyáltalán az egész első kötetem, az *Akit örök szomjúságra ítélték*, amit azért mégis nyomdába adtam, aligha fogja csábítani az „új” olvasót [...] Éreztem, hogy olyan költészetet kell művelnünk, amely az ilyen új olvasók előtt sem válhat közömbössé vagy gúny tárgyává. Nem arról volt szó, hogy valamiféle rózsaszín szemüveget tegyünk föl, az optimizmus álarcát. Legalábbis nálam, hisz nem akarok mások nevében beszélni, az életérzés logikus és alapvető kikristályosodásáról volt szó.”²⁶ Bár kétélű a fogalmazás, és a népszerűség iránti gyengeséget sem zárja ki, a sikervágy itt mégis inkább a szeretetvágy megnyilvánulása, a közösségvágyé, amely az adott helyzetben a nemzeti egység tételzését is sugallja a szerzőnek.

Mi alakította a kezdő költő „életérzését”? Talán a mesei párhuzammal érzékeltethetjük a legjobban: a legkisebb fiú mesebeli szerencsésének az átélése. A korán árvaságra jutó, majd a világháborús frontot is megszenvedő Smreket a modori – a háború miatt elhúzódo – iskolás évek végén éri a sorsában csodás fordulatot jelentő meghívás a turócszentmártoni *Národné noviny* (Nemzeti Hírlap) szerkesztőségébe (Stefán Krčsmérytől, aki fölfigyelt a túlkoros diák néhány zsenyéjére). (Ennek a „boldog napnak” a leírásával kezdődik a visszaemlékezés.) A turócszentmártoni, majd a pozsonyi időszak a szlovák kultúra középpontjába röpti, megismeri a kor nagy (és kevésbé nagy) szereplőit, megélhe-

tést talál, beletanul az újságírásba, kibontakozik a költészete, mintegy varázsütésre tárulnak föl előtte a lehetőségek. Fiatalon bekerülhet az ország legfontosabb lapjához, teológiát tanulhat, majd hagyhat ott az újságírás kedvéért, kötetei jelennek meg, nagy öregekkel dolgozhat együtt, följánlott amerikai ösztöndíjat utasíthat vissza más irányú elfoglaltságai miatt stb., stb. Úgy emlékezik *A költészet az én szerelmem* a húszas évek elejére, mint aranykorra, hőskorra, állandó pezsgésre, a megvalósult álmokra. Az újjászülető hazát, nemzetet – talán árvasága is efelé tereli – mint közösséget, nagy családot éli meg. Alapélménye például a nemzedékek kölcsönös, szeretet- és tisztelettel egymásra figyelése, a kapcsolatok jó értelemben vett személyessége, hogy „nem volt bürokrácia”.²⁷ Es ne feledjük, a „megfiatalodott nemzetével” egybeesett a saját fiatalsága. Nemzedéktársáról, Emil Lukácsról szólva mindnyájukat jellemzi: „Emil szerette a humort, és fiatal emberek, valamint fiatal hölgyek társaságában – eltérően a verseitől – egyáltalán nem keltette a ’bús képű lovag’ benyomását. Tudta élvezni az életet, és nem tiltakozott, ha valaki, mondjuk Kracsmer azt mondta neki, hogy ő tulajdonképpen hedonista, epikureista stb. Az epikureista szó akkoriban jött divatba, valószínűleg Anatole France *Epikurosz kertje* című könyvének a hatására. [...] Ma már egyszerűen nem beszélnek epikureizmusról. Talán a ’nonsalansz’-ot sem említik. Ifjúságunk idején azonban illettek ránk az efféle jellemzések. [...] Mindez a társadalom, az egész megfiatalodott nemzet akkori lelkületéből fakadt. Számos csoportosulás keletkezett, különösen írók, művészek és újságírók között, ahol az epikureizmust, igaz, az eredeti Epikurosz-féle, és nem az újabb kori, romlott formájában, mint az emberek közti *szívbeli* kapcsolatot ápolták.”²⁸ „Szilaj, betörtlen csikók, a villám se éri utol őket... ilyen hangulatban éltem azokat az éveket – összhangban egész nemzedékemmel” – írja máshol.²⁹ Számon tartja ugyan ő is a disszonáns mozzanatokat, kitér például az önjelölt „októbristák”, haszon-hazafiak felbukkanására, de ezeknek – Bohúnál ellentétben – nem tulajdonít különösebb fontosságot, csak a társadalmi változások mellékes kísérőjelenségének látja őket.

Élénken tudja ábrázolni ezt a közeget, mert a mindennapok és a személyes kapcsolatok szeszélyes forgatagában érzékelteti, tartva magát ahhoz az evidenciához, hogy „az élet az apróságokból áll össze”.³⁰ Smrek is megemlíti (Bohúnhoz hasonlóan), hogy a szlovákoknak „1918 előtt már a temetésére harangoztak”.³¹ A nemzeti és a saját sors hirtelen felívelését mesebeli csodának éli meg, amely megalapozza egész világszemléletét. „Mint a mesében!” – kiált föl egy helyen.³² A *mese*, a *képzelet*, a *látomás*, az *álm* visszatérő szavai az emlékezéseknek, és mind a vágyak, az *igazság* valóságalkító szerepét sugallják. Az anekdotikus betétekkel, időbeli ugrásokkal csapongó szerkezet is inkább a képzelet és emlékezet spon-tán mozgását követi, mint valamiféle szigorú logikát. Nem véletlen az sem, hogy a szerző a kortársak és a példakép Comenius mellett a romantikusokat (Dumas *Monte Christóját*, Hugót, Heinét) idézi a leggyakrabban.

Már a könyv elején számos portrét rajzol a hőskorszak hőseiről. Azokról, akik már évtizedek óta küzdöttek a szlovákságért, akik magukhoz emelték az akkor még kezdő költőt, és akikre mint alapító atyákra tekint. Nem csak a koruk miatt festi például Michal Bodickýt vagy Jozef Skultétyt pátriárkaszerű alaknak (magát a szót is használja). Hasonlításával pedig a köztük és a térség kiemelkedő szláv személyiségei közti folyamatos-ságot sugallja: „láttam, hogy a kézírása nem csalt meg. Az egy patriarkát mutatott a maga függetlenségében harmonikus, lenyűgöző személyiséget, Husz Jánosra vagy Comeniusra emlékeztetőt.”³³ Visszatérő jegyek ezekben a portrékban a bölcsesség, a belső harmónia (összefüggésben azzal, hogy úgy állítódnak elénk, mint akik nem valami ellen, hanem alapvetően valamiért küzdöttek – és sikerrel jártak), a felelős tisztesség, a (Skultéty esetében párbajok tucatjaival bizonyított) bátorság, a műveltség és az ügy

iránti hűség. Az idősebb mesterek mellett természetesen kitér a fiatalokra, igaz, őket inkább vidám, anekdotikus betétek révén idézi meg. A személyiségek előtérbe állítása is érzékelteti a korszak hőskorjellegét. A nagy egyéniségek pótolják a még kialakulatlan intézményeket, egyben meg is határozzák a kialakuló intézmények milyenségét. Megintcsak összhangban a nagy elődökkel, azok hagyományát folytatva. (Például a *Národnie Noviny* az alapító Stúré.³⁴ „Más ma az iram, az újságírás, a tudomány, a nemzeti és társadalmi élet irama is más”³⁵ – ha nem is élesen, de ilyen és hasonló mondatokban a szerző állandóan szembeállítja mindezzel a későbbi kort, az emlékezések lejegyzésének a korát. De a lényeg talán mégis változatlan, sugallja, például a nagy egyéniségek méltó leszármazottait nyomon követve. Az elbeszélő többször kedvvel időz ugyanezen személyiségek kéziratái és egyéb relikviái fölött, ezzel is átélve és jelezve, hogy kultuszfigurákról van szó.

Az eredetet illető kultusz ápolása, táplálása nyilvánvalóan az egyik gyöngéd célja a visszaemlékezéseknek. De kiolvasható belőle, hogy ez nem csak a megírás idején vált szemponttá, már a kezdet kezdetén is, tudatosan-tudattalanul, gyakran tréfás-ironikus szerénykedéssel, de jelen volt. Magyar vonatkozása miatt különösen érdekes a Krčsméry, Smrek és Lukács között 1921-ben, a nyári vakáció idején lefolyt tréfás költői verseny (egy fehér kutyát kellett megverselni), amely egyértelműen Petőfi, Tompa és Kerényi eperjesi költői versenyétől ihletődött. Erre a vonatkozására a *Národnie Noviny*ban megjelent és a visszaemlékezésekben idézett tudósítás is felhívja a figyelmet (a tudósítás maga pedig a kultuszképzés fontos mozzanata): „Ezt a pillanatot, természetesen, másképpen is meg kellett örökíteni. A fiatal költők elgondolkozva révedtek a távolba [...] és agyuk kanyarulataiban kutakodva rátaláltak egy sejtre, amelyben gondosan el volt raktározva a „magyar irodalomtörténet” (az eredetiben is magyarul! – S. L.) emléke, hogy ugyanis valamilyen három költő, köztük a híres Petőfi, összejöttek egyszer egy omladozó erdei lak előtt, és mind a hárman megénekelték azt... A történelemben nem fordulnak elő csak úgy vaktában és bármikor a nagy napok. Lehet, hogy mióta a három magyar költő úgy megverselte azt a viskót, nem is volt rá eset, hogy három nagy költő megint összejöjjen.”³⁶

Mint a fent idézett – egyébként nem Smrek tollából származó – cikkrészlet is mutatja, a magyar művelődéstörténet, természetesen, az adott kor szlovák értelmisége számára közismert volt (a magyar nyelvvel együtt), azonkívül bizonyos fokig ihletadó és igazodási pont is. Ugyanez derül ki a kötetbéli magyar vonatkozású utalásokból is. Smrek többször megemlékezik a fiatal szlovák költők Ady iránti rajongásáról,³⁷ de a maga újságíró-példaképét is magyar íróban találja meg: „Itt bizony újságíróként kell hasznosítanom magam. Közben emlékeztem, hogy három évvel azelőtt Budapesten milyen élvezettel olvastam *Az Est* vezércikkeit, amelyeket Szép Ernő, egy fiatal költő írt. Ez a példa vonzott engem. Ez tűnt nekem a cikkírás eszményének.”³⁸ Szólást is idéz magyarul (egy kis szórendi pontatlansággal): „Fogtam törököt, de nem enged!”³⁹ A magyar kultúra és nyelv iránti rokonszenvét tehát többször jelzi. A szlovák sérelmeket sem hallgatja el, de ezeket csak mellesleg és ritkán említi. Szóvá teszi a „dzsentri legyek”⁴⁰ pán-szláv vádját és állandó kötözködését, és hogy nem volt szlovák főiskola. A magyar időszakban elszenvedett sérelmek ilyen csekély mértékű tematizálását – a konfliktuskerülő beállítottság mellett⁴¹ – a következő, egy mondatban összefoglalt hit indokolhatja: „1918 októberében a hungarizmus elpárolgott.”⁴²

Vizonylag többször tér ki azonban a csehek és szlovákok közti feszültségekre. A fizetések, anyagi lehetőségek jelentős különbségeit – elsősorban az írókat és újságírókat illetően – csak konstatálja,⁴³ problémaként kezeli viszont a cseh centralizációs és domi-

nanciatörökvéseket. Korabeli újságpolemikák alapján fölidézi a szlovákok asszimilációs féltelmét, vagy például a Stúr-ünnepséggel kapcsolatos fanyalgó cseh álláspontot, amelyet Prazsák professzor fejtett ki. Egyrészt, „hogy ő Safárikot és nem Stúrt nevezte ki az első szlováknak”⁴⁴ (Safárik igen szoros cseh kapcsolatokkal rendelkezett, részben csehül is alkotott). Másrészt Stúrt két részre osztotta: „egy érettre és egy éretlenre. Dr. Prazsák szerint Stúr akkor volt érett, amikor csehszlovák volt, és akkor volt éretlen, amikor szlovák.”⁴⁵ Érdekes a még viszonylag kialakulatlan szlovák újságírói-irodalmi nyelv körül folyó csatározás is. Smrek környezete irtani igyekezett a „fölösleges bohémizmusokat”, visszaszorítani az ilyenekkel teli nyelvhasználatot: „néhány lapnak azonban nem volt ellene kifogása, sőt ellenkezőleg, előszeretettel éltek vele az akkori hivatalos ideológia, azaz a centralizmus szellemében, amely pénzelté őket. A *Národnie Noviny* (a *Slovenské Poblady* mellett [...]) kellett hogy legyen, dicső hagyományának megfelelően, a tiszta szlovák nyelv iskolája.”⁴⁶

Smrek is érzékelteti (Bohúnhoz hasonlóan), hogy a korban probléma a szlovákság mellett elkötelezett értelmiség csekély száma. (A helyzetből adódóan pedig az idősebb nemzedék fő nevelője az evangélikus teológia volt.) Nem is kell ezt neki kimondania, sugallják a tények: egy ilyen név nélküli fiatalembert, mint amilyennek ő számított húszas éveit legelőjén, meghívják az ország egyik legfontosabb lapjához, az érrettségén részt vesz a miniszter, a fiatal írók mellől hiányzik a megfelelő kritikuscsoport stb. Azonban ennek a kedvezőtlen helyzetnek lehet a kellemes oldala a korabeli elit körében kialakuló patriarkális kapcsolatrendszer.

Szintén fölmerül a szlovák kisebbség témája: „Igen, vágytunk arra, hogy a mi tehetségünk is – *szlovák* megjelöléssel – számon legyen tartva az európai börzén. [...] Mert néhányak szerint be kellene húzódnunk a nyelvjárás csigaházába, és alázatosan elismerni, hogy tulajdonképpen nem vagyunk nemzet. Ha végül igazza volt Chaloupeckynek, hogy mi tulajdonképpen valamiféle vegyülete vagyunk a Szlovákia [...] területét benépesítő mindenféle népek, akkor meg kell kérdezzem: Miféle vulkán lökött ki minket, a semmiből lett semmi szlovákokat a felszínre mégis egy nemzet adottságaival? [...] Mesterséges keltetőben tenyésztett ki minket valaki, talán Stúr? Nemzeteket csak úgy a földből előhúzni nem lehet. És a nyelvünk sem valamiféle eszperantó.”⁴⁷ A visszaemlékezések írásakor viszont már elégedetten nyugtázza: „Ha mai szemmel néz az ember abba a nem oly régi múltba, akkor az elégtétel érzése tölti el. A tanult szlovák emberek mai nemzedékeinek már nem kell értékes energiákat elvesztegetnie a saját nemzeti és kulturális egyéniségéért folyó harcban”⁴⁸ Az emlékezések jellege, anekdotikus építkezése azt sugallja, hogy Smrek számára a nemzet nem annyira jogilag vagy filozófiailag, vagy politikailag alapozódik meg, hanem – a nyelvi és kulturális értékek közösségén túl – a közös történetek révén.

A kötet képet ad a főváros kiválasztásával kapcsolatos bizonytalanságokról is. Elsősorban Turócszentmárton jött számításba Pozsony mellett, hiszen ez a szlovák kultúra hagyományos központja. A korabeli Pozsonyt kellemes középvárosnak látja (és mint ilyen szembeállítja a mamutvárosok élehetetlenségével), amelynek szintén van erős szlovák hagyománya Stúrék helyi szereplésének köszönhetően. A város elszlovákosítását az őslakosokra (akiknek a németeket tudja) is kedvező folyamatnak mutatja: „Akkoriban hódítottuk meg és szlovákosítottuk el Pozsonyt, a bodenstendiger urak, az őslakosok elnéző mosollyal hallgatták, hogy mi itt évszázadokkal régiebb őslakosok vagyunk, mint ők, és szívesen szolgáltak ki a borozóikban és éttermeikben, hiszen belőlünk gazdagodtak.”⁴⁹

A tragikus mélységek iránti érzék kétségtelenül hiányzott Smrekből. Cserébe megmutatta, hogyan lehetett ellenségkép nélkül lelkesedni a szlovák újjászületésért.

J E G Y Z E T E K

- 1 Emo Bohún: *Zaprásené histórie*. Pozsony, 1960, Tatran, 18–19. A továbbiakban erre a kiadásra Z. b.-val hivatkozom. Az innen származó idézeteket saját fordításomban közlöm.
- 2 Z. b. 102–103.
- 3 Uo. 103.
- 4 Uo. 104.
- 5 *Porlepte históriák*. Pozsony, 1958, Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó. Ford. Bóné András. 132. A továbbiakban ezt a kiadást P. b.-val jelzem. A kötetben a helységnevek szlovákul szerepelnek, ezt az idézetekben javítom.
- 6 Z. b. 238.
- 7 P. b. 136–137.
- 8 Vö. P. b. 136.
- 9 Z. b. 115.
- 10 Uo. 117.
- 11 Uo. 115.
- 12 Uo. 116–117.
- 13 Uo. 120.
- 14 P. b. 76.
- 15 Z. b. 200.
- 16 Uo. 210.
- 17 P. b. 82.
- 18 Z. b. 209.
- 19 Uo. 201.
- 20 Uo. 206.
- 21 Uo. 230–231.
- 22 P. b. 139.
- 23 Szalatnai Rezső: *A szlovák irodalom története*. Budapest, 1964, Gondolat, 167–169.
- 24 Ján Smrek: *Moje najmilsie*. Pozsony, 1978 (először: 1972), Slovensky Spisovatel, 369.
- 25 Ján Smrek: *Poézia moja láska*. Pozsony, vSlovensky Spisovatel, x9. A kötetet a továbbiakban P. m. l.-lel rövidítem.
- 26 P. m. l. 75–76.
- 27 Uo. 135.
- 28 P. m. l. 35.
- 29 P. m. l. 142.
- 30 P. m. l. 38.
- 31 P. m. l. 62.
- 32 P. m. l. 49.
- 33 Uo. 12–13.
- 34 Vö. uo. 13.
- 35 Uo. 20.
- 36 Uo. 43.
- 37 Vö. uo. 32,36.

38 Uo. 21.

39 Uo. 77.

40 Uo. 19.

41 „De hozzáteszem, hogy nem akarom ilyen témákkal megkeseríteni a saját írásomat, és ezért ki akarom hagyni őket” – írja (uo. 99), amikor kivételesen egy politikailag „pikáns” tárgyat érint.

42 Uo. 72.

43 Vö. uo. 13,39.

44 Uo. 207.

45 Uo. 207–208.

46 Uo. 14.

47 Uo. 177–178.

48 Uo. 206.

49 Uo. 60.

Fiatalkorúak pere, 1957 március